

ját, akár mások műveiről van szó – mindig kínos pontossággal ügyel a részletekre, ez esetben a partitúra egyes utasításairól nem vesz tudomást, míg másutt olyan pontatlanságokat hagy a felvételben, amilyenek a hatvanas évek vége felé már koncertprodukcióira sem jellemzőek. Nyilván ő tudja, miért; mert valószínűleg elképzelhetetlen, hogy ne lett volna jelen az anyag montírozásánál.

Egészében véve azonban a hiányosságok eltörpülnek az erények mellett. Mint a másik két mű esetében, itt is tiszta és világos a hangzárkép, az előadásból még a legrosszabb indulattal sem hallhatjuk ki a Bouleznek úton-útfélen felhánytorgatott „objektívítást”, a zenekar is megtesz minden tőle telhetőt. Mindenképpen jól jár, aki megvásárolja a lemezt, mert olyan interpretációt kap, amely nem reprodukív, hanem alkotó módon „ragadja gálléron” az előadott zeneműveket. S amelyet remélhetőleg újabb két évtized elmúltával is szívesen meghallgat.

Kocsis Zoltán

APOKALIPSZIS ÉS ALTERNATÍVÁK

*Hankiss Elemér: Kelet-európai alternatívák
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
406 oldal, 119 Ft*

*Lengyel László: Végkifejlet
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
317 oldal, 80 Ft*

Lengyel László VÉGKIFEJLET című könyvét a nemrégiben elhunyt Szűcs Jenőnek ajánlja. Hankiss Elemér KELET-EURÓPAI ALTERNATÍVÁK-jának első oldalán ez áll: „Édesapám emlékére, aki európaiként élt és tanított Kelet-Európában.” Az önvallomásnak is beillő ajánlások világosan jelzik a szándékot. Mindkét szerző a kor és a hely alapvető kérdéseihöz, Magyarországon „európai” dilemmáihoz kíván hozzászólni. Lehet-e ma ennél fontosabb és aktuálisabb dolga, lehet-e nagyobb elhivatottsága két

népszerű és a kortársi szellemi életben vitathatadatul nagy befolyású személyiségnek?

Felcsigázott izgalommal és érdeklődéssel vágunk tehát neki az olvasásnak. Titkon talán azt is reméljük, hátha megadják a kulcsot, a kapaszkodókat ahhoz, amit egyesével, szorongva, félelmeinket és zavarodottságunkat legfeljebb magánéletünk kapcsolataiban megvallva, mindnyájan keresünk; hátha felmutatják az önbizalom és az igazodás alapjait, a kiindulópontokat ahhoz, hogy magunkba nézve megtalálhassuk európai identitásunk építőelemeit.

Várakozásaink azonban, sajnos, nem teljesülnek. Mire végigolvassuk e két művelt szerző munkáját, csalódva jövünk rá; tagadhatatlan tájékozottságuk nem segíti a tájékozódást. Ők is éppen azokat a kérdéseket kerülik el és meg, amelyeket nyilvánosan, többnyire elszórtan kerülni.

Éppen azokról az elfojtásokról, lelkiismeret-furdalásokról, bizonytalanságokról, valamint a nyomukban járó önbecsülési problémákról hallgatnak, amelyek – hányszor érezzük ezt – világunkban olyan „nem európaiak”. Tudjuk azonban: beleértő átéléssel hitelesített nyilvános elemzésük és megbeszélésük nélkül aligha mehet végbe a kollektív feldolgozás.

Az elhallgatás ma láthatadatul, ám korántsem veszélytelenül rombol: a „glasznoszt” robbanásszerű mindent kimondásában a fél-igazságok furcsamód paralizálnak. Azt az üzenetet hordozzák ugyanis, hogy *valós* teljesítményeink sem igazán „igazak”. S hogy mégis szó kerüljön róluk, a manapság nekilódult felemás beszéd publikus áradatában óhatatlanul eluralkodik a kishitűségtől és rossz közérzettel vezetett öngazolás, a bűnbakkereső vádaskodás, a hangoskodó defenzíva, az intoleráns túllicitálás.

A közéleti igazodás tolongása közepette az írástudók felelőssége igen nagy abban, hogy mindez nem hoz felszabadulást.

Sok minden „túl korán” születik manapság. Publicisztikák, esszék százai látnak napvilágot tegnapi félig végiggondolt mondanók, társasági érintkezésekben kialakult impressziók nyomán – csakhogy szerzőik nem a mindennapi eszmecserek szociografikus rögzítésének, hanem a „fontos jelenlét” dokumentumainak szánják őket. Ezért nem elsősorban a tiszta kommunikáció elősegítésének megfon-

toltt felelőssége vezeti őket, hanem inkább az eluralkodó szóáradat kényszere, amely a hozzá nem szólókat kivédhetetlenül a partszélre sodorhatja.

A csapda azonban nagy: az új beszéd belső és külső felszabadítása nélkül marad ugyanis a zavar, a félig értett félreértések özöne. Marad a bizalmatlanságot szülő önbizalomhiány, újjászületek a takargató mellébeszélés, a sanda és számító álszövekezés vagy a frusztrált visszahúzódás. Árad a bénító okoskodás, kiürült szlogenekké silányul a reménykedés. Vagy éppenséggel eluralkodik a hisztérikus „most vagy soha” tenni akarás. És (megint) elmarad az európai felemelkedés. Nem leljük az európai identitást.

Vannak idők – a „nyíltság” csábítása paradox módon ilyen idő –, amikor a megszólaló felelőssége *egyformán* nagy abban, amit mond és amit *nem* mond. Egy nép félelmeiről és kiszzerű dolgairól nem lehet a lelepleződéstől félve, ugyanakkor a megszabadítás magasztos igényétől vezetve beszélni. Mert maga az igény válik így hiteltelenné és hamissá. Akkor talán inkább várni és hallgatni kell. Vagy vállalni az önvizsgálatot sem nélkülöző megértést, a mélyrehatóan kínzó analízis felelőségét, a feldolgozás magányát, a „divatos” jelenlétet sohasem ígérő elszámolást – a hibói magatartást.

A két munka szerzője azonban más úton jár. Sürgetőnek érzik a késztetést az összefoglalásra és az eligazításra. Generációs kor- és élménykülönbségeik ellenére a könyveiken át-sugárzó autitúd meglepően rokon. A szerep, amelyet választanak, gondosan elkerüli az önvizsgálatot. De mert igaztalannak éreznék az egyensúlytalanságot, amelyet „mások” megméretése és a maguk – tisztos – mindentől távolmaradása között teremtenének, igyekeznek az általános nagy igazságok felületén lavírozni. Megpróbálnak extenzíven *mindenről* beszélni, minden lehető mérlegelést számba venni. A bölcs szemlélődő semleges alapállásból. Könyveiket a történeten kívül álló, legfeljebb „a történelemnek” drukkoló „objektív” megfigyelő hamis énképe és az elfogulatlan tanácsadó valós aspirációja hatja át.

A háttérben maradás, az el nem köteleződés (pontosabban, ami ugyanaz: a többesélyes elköteleződés) göröcsös igyekezetéből szinte egyenesen következik, hogy mindkét munka

feloldódik (vö.: szublimálódik) a keresgélésben. Ezért értelmezési keretüket „történetivé” tárgítják, ám a parttalan és útjelző nélküli történetiségben személytelenné gyúrt és alanyok nélkülivé tett múltmagyarázatok születnek. A választást gondosan kerülő „objektív” kívülről szemüvegén át ugyanis mind a múlt, mind a jövőnd egyenrangú „alternatívák” tárházának látszik. A megtörtént történelem a relativizált alternatívák között egy elrontott esély súlytalanságával áll előttünk, múltunk legfeljebb egy a lehetséges kimenetek közül. A súlytalan múlt pedig megnyitja az utat a „súlytalan” jövőhöz, amely számtalan lehetséges forgatókönyv „egyforma eséllyel” egymás mellé sorakoztatott gazdag arzenálja. Ami mindebből kikerekedik: egy apokaliptikus (Lengyel) és egy szorongóan optimista (Hankiss) kaleidoszkóp, széteső szerkezeti elemekkel és a lehetséges magyarázatdarabkák barokkos tobzódásával.

Az építkezés szerkezeti fogyatékoságait és a választást megkerülő válogatást Lengyel így igazolja:

„Munkám esszé. Nem tart igényt arra, hogy az elmúlt évtized magyar szellemi életének, közgazdaságtanának, szociológiájának, politológiájának és történelmtudományok tudományok katasztrófáiként olvassák. Én így látom a magyar társadalom rendszeréről, modelljéről megszólalókat, így tudom összerakni a magam számára szellemi életünk kirakós játékát. [...] Egyeseknek a sullogása és neszezése vagy akár hallgatása is fontos volt nekem, mások akár kiabálhattak is, telelthattak több kötetet, sikert voltam rá.” (Kiemelések tőlem – Sz. J.)

Hankiss kevésbé komolykodó és kevesebb „jó” vagy „rossz” pontot osztogató, ám nem kevésbé relativizáló programja pedig így szól:

„Mindössze arra vállalkozhatunk, hogy rendszeresen áttekinjük azokat az alternatívákat, amelyeknek elűben van némi esélyük arra, hogy szerepet játszanak az ország jövőjének alakulásában. Azzal adhatunk némi hűelt és súlyt ennek a gondolatléletnek, hogy segítségül hívjuk kollégáinkat Kelet-Európán kívülről és belülről. Vagyis arra vállalkozunk [...], hogy rendszeresen áttekinjük azokat a forgatókönyveket, scénariókat, amelyeket társadalomtudósok, politológusok és közgazdák fogalmaztak meg, és amelyek Kelet-Európa jelenlegi és jövőbeli fejlődését próbálják meg felvározni. [...] A letr forgatókönyveket nem állítom szembe egymással, és nem idézem fel azoknak a szenvedélyes és zajos vi-

táknak az atmoszféráját, amelyek érvek és ellenérvek, rokon- és ellenszenvűek, elméletek és ellenelméletek sokaságával szövik át őket.” (Kiemelés a szerzőtől – Sz. J.)

Szerzőink szeretnének tehát minden volt és leendő scenáriót egybefoglalni. Könyveik szinte folytatásai egymásnak. Tematikusan is, ars poeticájuk szerint is. Mindketten görcsösen felül akarnának emelkedni, kívülállásukban ugyanakkor bölcsen belül is maradni minden eshetőségen. Nem optikai csalódás, hanem a legmélyebben átélt törekvés az oka, hogy referenciapontjuk a valamit számító társadalomtudósok gyülekezete. A választhatót relativizáló, ugyanakkor a választás felelősségét elhárító látásmódjuk lencséjén át csupán okos gondolatok alapján hozott okos döntések, jól időzített felismerések kérdése, hogy mi történik Európának ezen a térfelén. Az értelmiségi „kirakós játék” dolga pedig csupán annyi, hogy a körülmények között összeállított érendet felkínálja. Tessék választani. Mi megmondtuk. Ezt is, azt is. Egyformán – „sine ira et studio”. Ha „ez” jön be, előrelátó kimondásával, esélyének felmutatásával segítettük születését. Ha „amaz”, elháríthatjuk a felelősséget, hiszen eshetőségéről idejekorán szölkünk.

Ez a bölcselkedő felülemelkedés ki nem mondott bizonytalanságokat és félelmeket takar. A bizonytalanságok és félelmek pedig éppen elleplezésük görcsös igyekezetében sütnék át mindkét könyv lapjain, méghozzá olyan erővel, hogy mi, olvasók belepirulunk a felfedezésbe: olyasmit vettünk itt észre, amit elutkolni akartak előlünk. Erezzük, tudjuk: reprezentatív igényű munkákat tettek elénk. Reprezentatív értékük azonban – sajnos – nem mondandójuk meggyőző sodrából, hanem abból fakad, hogy elemi erővel jelenítik meg egy korszak komoly szerezavarokkal küszködő értelmiségének rossz közérzetét, miközben legfőbb tabujuk (jeleztük már) a rossz közérzet maga.

E könyvek egy jellegzetes és ismerős értelmiségi magatartásnak a könyvei. Ez az értelmiség hosszú időn át békés békétlenségben élt azzal az ironikus szereppel, amelyet az elmúlt évtizedek jelöltek ki a számára. Otthonosan mozgott a biztos tudatban: minden, ami fontos, az ő életében *nem* történhet meg, de dolga, hogy egy valamikor eljövendő szabad

nemzedék számára őrizze a fontosnak tartott és európainak tudott értékeket. Úgy beszélt a szabadságról, hogy biztos tudhatta: személyes szabadságának maximuma, ha ép elméjét megőrzi, ha fejét és kezét tisztán tartja. A nemzet szabadságáról pedig egyszerűen *nem* beszélt. Ha átlépte a kriúcai kívülállás és a tanácsadói befolyás szerepei közötti finom határvonalat, biztos lehetett abban, hogy legfeljebb olyan kompromisszumokba és alkukba bocsátkozik, amelyek számára a mindenkori visszavonulási elvi lehetőségét, alkupartnerei számára pedig a megfoghatatlan külső erőnek való engedelmesség kibúvóját kínálja – bármi történjék is. És ebben az otthonos cinkosságban, ahol nem nyilvános szabályok, hanem érdekeltségek és vélekedések igazgatták a szövetséget, a szolidaritást, az azonosulást és az elkülönülést, elkerülhetőnek tűnt a választás kényszere. Lehetett kinn is, benn is lenni, s közben nem észrevenni, hogy a felelősségek összemosódtak, hogy a kétféle azonosulás játékának fenntartásával az elkötelezettségek elolvadtak, hogy lassan minden összezavarodott. Amikor pedig hirtelen összeomlottak az ironikusan közös cinkosság tartópillérei, amikor elvileg kinyílt a tér az eszmeileg őrzött értékek gyakorlati realizálására, a szerepzavarokba bonyolódott értelmiség rossz lelkiismerettel gondol arra, hogy talán hiába fecsegték az életét pragmatikus kompromisszumokra és reálpolitikus öngazolásra; talán felelős azért, hogy ma nem tudja, kinek drukkoljon: fél, hogy a játékszabályokat már régen tudatosan megszegők leleplezik, de fél attól is, hogy közük sodródik. Mondandójának tehát nincsen címzettje. Hiszen nem mondhatja ellenfélnek sem korábbi alkupartnereit, de nem vállalhatja a szövetséget sem velük; a fatalista libikókajátékban és a belőle következő válság előidézésében azért mégsem egyformák a felelőségeik. Megpróbál tehát általános alanyt keresni, akinek a történelmi választást címezhetné – és ez: az elit.

Az elitfogalom újabb kori divatjának megvan a maga értelme.

Mindenekelőtt tudatos elkülönözést jelent „a” társadalomtól. A két könyvet egységbe fogó dichotóm „elit kontra társadalom” – felosztás nem véletlen. A magyar szociológia köztudottan és fájoan homályos társadalomképe nem elegendő magyarázat az egyszerűsítésre.

Annak okát *máshol* kell keresnünk. Mégpedig a társadalom iránti kishitűségben és abban az optikában, amelyből a magyar társadalom eddigi reformteljesítményei, illetve az európai felzárkózáshoz elvezető út kijelölése egyaránt az elitek és a politikai hatalom sikeres alkudozása eredményének látszik.

Lengyel szerint:

„A Kádár-rendszernek az a sajátos alapvonása, hogy a 60-as évek közepe óta intenzíven igyekeztek elkerülni bármelyik erős társadalmi csoport tudatos megsértését, tiszteletben tartva a kivívott monopóliumokat és privilégiumokat, maga és a társadalom közé az eliteket állítja. Az alkudozó nagy szervezetek képtelenek lennének az újabb és gyorsuló megegyezők biztosítására a műhelyen, a vállalaton belül, az igazgatási központok és a vállalatok között. De a döntési folyamat felgyorsulhat, ha nem az egész erős csoporttal, hanem azok elitjével folyik az alkudozás. [...] Tiszta «civil létre» a periferiára szorítottak kényszerítettek, akiknek nincs olyan teljesítményük, amivel rövid távon büntelhetnék a mechanizmust. [...] az alkudozó szereplők közötti koalíciók nem valamiféle oszáltyalapon vagy rétegalapon kötődnek, hanem elitálapokon.”

Hankiss ismét kevésbé kategorikus, és – habozva bár, de – elismeri, hogy a teljesítmény határai nem az elit és a páriák között húzódnak. Mozgatóerőnek és a jövő folyamatait kirajzoló aktornak azonban ő is az elitet látja. „A” társadalmat egyszerűen gyengének tartja:

„Az mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a második társadalom kibontakozása a legnagyobb horderejű társadalmi mozgalom volt a hatvanas-hetvenes évek Magyarországon. Még akkor is igaz ez, ha szervezeten és javarészt öntudatlan mozgalom volt, amely mindennapi emberi akaratok miriádjából adódott össze, duzzadt föl országos jelentőségű folyamattá. [...] A hatalmon lévők, érthető módon, ragaszkodnak a teljes hatalomhoz. [...] velük szemben az alternatív politikai mozgalmak még származásukon kívül, védtelenek, szegények, szétforgácsolódtak. [...] Nem föltétlenül késznek a kompromisszumra a társadalom aktívizáló csoportjai, rétegei, mozgalmi sem. Tudatában vannak a pártállam óriási erőfölényének; [...] tudatában vannak saját gyengeségüknek; [...] Csak azoknak a reformszcenárióknak van esélyük arra, hogy az uralkodó elit elfogadja és alkalmazza őket, amelyek kézzelfogható garanciákkal tudnak adni arra, hogy a változások nem veszélyeztetik majd az elit hatalmát.” (Kiemelés a szerzőtől – Sz. J.)

Az elitfogalom középpontba állításának és szerepe felnagyításának „értelme” világos: a potenciális poliukai, társadalmi átalakulás leteleményesei állnak előtűnk. Nincs, nem szükséges, talán nem is lehetséges vagy eleve reménytelen az igazi hatalmi átrendeződés, fontos viszont a kilábalás: „a” társadalom jövője tehát az elit(ek) kezében van. Ha „ők” megegyeznek, lesz kiút, ha nem, akkor marad a „végkifejlet”. Nem véletlen, hogy a mai válságot Hankiss nem rendszerválsággként, nem is hatalmi válsággként, hanem mindenekelőtt kormányozhatósági válsággként jellemzi.

Lengyel pedig három – a józan ész és az ép érzékelés számára egyaránt riasztó – alternatívát lát:

„Az első, a jelenleginek közvetlen meghosszabbításából származó modell. A hatalmi elitek közötti folytatódik az alkudozás, a palotaforradalommá visszalépő magyar vezetői nemzedékváltás nem hoz átütő sikert. [...] a második lehetőség egy rendpárti, diklatórikus magaratás felé való kicsúszás. [...] A harmadik út a reform útja. [...] Figyelembe kell vennünk, hogy [...] a plurális fejlődés e területen meglehetősen kérdéses. Reális veszéllyel «kecsegtet», hogy a politikai rendszer reformja címén számtalan területen megbontjuk a jelenlegi szisztémát, ami által sikerül működésképtelenné tenni, ám ugyanakkor nem rakunk össze, nem engedünk összerakódni egy másik szerkezetet. [...] A társadalom állapotában ma a legveszélyesebbnek az tűnik, hogy az elitek tekintélyének megfogyatkozásával, a hiteles személyiségek elfogyásával hiányzik a társadalom képviselési alapja.” (Kiemelés tőlem – Sz. J.)

Az egyetlen kívánatos utat (a reformét) Lengyel borúlátó víziójában nem reménytelivé teszi, hanem – éppen ellenkezőleg – egyenesen veszélyeztetik a politikai pluralizálódás feltartóztatathatatlanságával megindult folyamatait. Ezek a folyamatok ugyanis kétségtelemül (mintegy a dolog természeténél fogva, „definíciószerűen”) megtépázzák az eddig stabilnak és „örök érvényűnek” hitt vezetői tekintélyeket. Magam azt mondanám (gondolom, az első szabad választás idején meglehetősen általánosan osztott evidenciaként), hogy a tekintélyek megfogyatkozása éppen azért – és nem annak ellenében – történik, hogy a társadalom végre-valahára hiteles képviselést (persze nem feltétlenül kikizárhatatlan tekintélyeket) teremtsen a maga számára.

A fenti hosszas idézetsor beható tanulmányozása azonban nemcsak a dichotóm társadalomkép „politikai értelmére”, hanem az elitfogalom használatának rejtettebb motívumaira is rávilágít. A fogalomnak ugyanis sajátos aurája van. Ott lebeg benne, körülötte a bibói elitértelmezés lehetősége is. Ez az értelmezés a hangsúlyt az elit kultúrateremtő képességére, mintaadó szerepére helyezi. Az elitfogalom divatja ezt a fontos implikációt is megengedi. Ha pedig a társadalmi átalakulást valóban a széles értelemben vett (európai) kultúra megteremtődésének folyamata kíséri, ha ez lesz az elit kiválasztódásának egyik meghatározó alapja, akkor abban világos módon teremődik meg az értelmiség új helye is: nem a közvetlen hatalomban, hanem az elit kulturális legitimitásának előmozdításában és biztosításában jelölhető meg elsődrendűen fontos feladatai. Ezen az úton rejtőzködve, de magát nélkülözhetetlenné téve alakíthatja ki és stabilizálhatja a szerepét az az értelmiség, amely nem kívánja pályájának politikai fordulatát, de aspirációi szerint a politikai befolyásolás kulcspozícióira továbbra is igényt tart. Közvetett jelenlétének és befolyásának olyan formáit keresi tehát, amelyek hosszabb távon is vállalhatónak ígérkeznek, és amelyek által elkerülhető az (újabb) kompromittálódás.

Így válik világossá az elitcentrikus társadalomkép megfogalmazásának második értelme. Nem más ez, mint a ma még bizonytalan kimenetelű átalakulás szemérmes értelmiségi programja, amely a Kádár-korszakban kimunkált „szürke eminenciási” szerepkör fenntartásának és a jövőbeni – immár remélhetőleg legiუმ – befolyásolás módjainak megépítését szolgálja.

Csak hogy a szerep törésmentes folytathatóságának kísérletei kétes kimenetelűeknek látszanak. A hátérben kötött alkuktól és kompromisszumoktól kísért befolyásolás aligha konvertálható át automatikusan a nyíltan vállalt értelmiségi programadás semleges és elfogulatlan felülemelkedésévé. Ehhez előbb a korábban említett szereptisztázás és önvizsgálat megkerülhetetlennek tűnő feladatát kell elvégezni. Nélküle csak a rossz lelkiismeretet, illetve az általa vezérelt „szociális érzék” kultúráját közvetíthetik, akik a születő elit magatartásának és atíródjainak befolyásolását te-

kintik a dolgoknak. Bibó ötven év előtti sorai aktuálisabbak, mint valaha:

„A társadalmi értékrendre vonatkozó közmegegyezés és szilárdságából, a társadalom vezető helyeinek biztonságos birtokából s társadalmi konvenciók magától értelődéséből, a társadalmi eljárások és módszerek rugalmasságából virágozik ki az az erény, mely minden elű jó és termékeny működésének egyik legfőbb feltétele: az elit elfogulatlansága. Különösen fontos ez ahhoz, hogy az elű teljesítesse kultúrfeladatát: azt, hogy az emberi élet helyes élésére s az emberi szükségletek mélyülésére és finomítására példákat adjon. Nem lehet szépen, nemesen és választékosan élni sem az önelégültség és önteltség, sem a törtetés és támadás, sem a szorongás és a számonkéréstől való félelem, sem az önvédelem és az öngazolás állapotában. Az elit elfogulatlanságának ez a követelménye mai gondolkodásunkban teljességgel háttérbe szorult.” (Bibó István: ELIT ÉS SZOCIÁLIS ÉRZÉK. VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK I. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.)

Hozzátennivalónk e gondolatokhoz már nemigen lehet. Hacsak az nem: az utolsó mondat imperatívusszá is fordítható. Talán program is kerekíthető belőle: az „elfogulatlanság” újratelentésének ma oly kínzóan hiányzó erkölcsi programja. Amelyen munkálkodni: csak belátás és szabad választás alapján lehet. De ezeken az alapokon lehet.

Szalai Júlia

VOLT-E KOMMUNISTA ELIT?

Hankiss Elemér: Kelet-európai alternatívák
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989. 406 oldal,
119 Ft

Nem tudom pontosan megállapítani, mikor fogott hozzá Hankiss könyve anyagának összegyűjtéséhez, 1987-ben, talán 1988-ban, végül is mindegy. Az utolsó simításokat nagyjából 1989 januárjában végezte, ez kitűnik a szövegből. Annyi bizonyos, hogy amikor hozzáfogott, még nem is álmodhatott arról, hogy a történelem könyve megjelenésének pillanataig szcenárióinak jelentős részét akkor is kiegészíti, ha a nyomdai átfutás ideje a nálunk megszokottnál jóval rövidebb lesz. Hogy a ke-